

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434.1 (575.2) (043.3)

КАРЫБЕКОВА МАЙРАМКҮЛ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨРКӨМ СҮРӨТ ӨНӨР
(живопись, графика, бедизчилик)
ТЕРМИНДЕРИНИН ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек - 2015

Диссертациялык иш Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин Экология жана энергияны үнөмдөө институтунун кыргыз тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: Филология илимдеринин доктору,
академик **Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна**

Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору
Абдувалиев Ибраим

Филология илимдеринин кандидаты
Шаршенбаев Акылбек Кадырбекович

Жетектөөчү мекеме: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили кафедрасы
Дареги: Бишкек ш., 10-кичирайону

Диссертация 2015 - жылдын 24-мартында саат 10.00до К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти 27.

Диссертациялык иш менен К. Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканаларынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти 27.

Автореферат 2015 - жылдын 20-февралында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Жайлообаев Б.А.

ИЛИМИЙ ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Республикадагы азыркы көркөм маданияттын көрүнүктүү жана ажырагыс бир бөлүгү болгон кыргыз элинин көркөм сүрөт өнөрү - тоолуу өлкөнүн рухий жана материалдык өзгөчөлүктөрүн көркөм образдарда жеткире сүрөттөй алган, өзүнө тиешелүү кайталангыс жүзү бар, Евразия маданиятынын өзгөчө феномени катары тынымсыз өнүгүп жаткан тармактардын бири.

Илим, билим, техниканын алга жылышы менен кошо көркөм сүрөт өнөрү да өркүндөп-өсүп, 1934-жылы өлкөбүздө Республикалык сүрөтчүлөр союзу түзүлдү, ошол эле жылы Сүрөт галереясы, Кыргыз Улуттук көркөм сүрөт өнөр музейи ачылды. 1939-жылы Республикада С.А.Чуйков атындагы Кыргыз Мамлекеттик көркөм сүрөт окуу жайы, Кыргызстандын Сүрөт академиясы иштей баштады, көркөм сүрөт өнөрүнө байланыштуу илимий, популярдуу мүнөздөгү макала, эмгектер жарык көрдү. Алар өз кезегинде Кыргызстандын улуттук маданиятына салымдарын кошуу менен, бул багытта көптөгөн жаңы атоолорду жаратты. Кыргыз элинин көркөм сүрөт өнөр терминологиясында мурунку түшүнүктөр менен катар эл аралык мүнөздөгү жаңы сөздөр орун ала баштады жана алар менен бирдикте мезгилдин талабына ылайык жаңы түшүнүктөр, алардын атоолору көбөйүп, адабий тилибиздин лексикасы байып уламдан-улам толукталуу процессин башынан кечирүүдө.

Мына ушундай жагдайда көркөм сүрөт өнөрүнө кайрылуу, анын тилин, терминологиясынын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөнүү, илимий негиздерин иликтөө, жаңы атоолорго баа берүү жана аларды системалаштырып талдоо өтө актуалдуу болуп баратат. Аны менен кошо мамлекеттик тил статусун алып, колдонуу чөйрөсү кеңейген азыркы кыргыз тилинин эң негизги көйгөйлүү проблемаларынын катарына кыргыз улуттук терминологиясын өнүктүрүү, аны жөнгө салуу, мурун изилденбеген чөйрөлөрдө жаңы терминдерди түзүү, аларды окуп үйрөнүү жана илимий жактан изилдөө процесстери күн тартибине коюлуп отурган маселеге айланды.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы КМКТАУнун кыргыз тили кафедрасынын жүргүзгөн изилдөө иштерине ылайык илимий жетекчинин жана изденүүчүнүн демилгесине шайкеш тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери - көркөм сүрөт өнөрүнө тиешелүү илимий адабияттарга сереп салуу менен, кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр (живопись, графика, бедизчилик) терминдеринин калыптануу булактарына, жасалуу жолдоруна кеңири мүнөздөмө берүү, терминдердин табиятын, алардын лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн, төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу жагы талап кылынат:

- 1) терминология багытында буга чейин жарык көргөн жана учурда маанилүү орунду ээлеген, орус, кыргыз тилдериндеги илимий булактар, сөз жасоо, термин жасоо жана терминдер, терминологиялык элементтер тууралуу жарык көргөн илимий эмгектер менен таанышуу, алардагы теориялык жоболорду изилдөөнүн максатына ылайык колдонуу;
- 2) кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминдерин топтоо жана систематизациялоо;
- 3) көркөм сүрөт өнөр терминдерин тематикалык топторго бөлүштүрүп талдоо жүргүзүү;
- 4) көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы эл аралык лексиканын табиятын, ээлеген ордун жана ролун аныктоо;
- 5) иликтенип жаткан терминологиянын калыптануу процессиндеги орус тилинин ордун белгилөө;
- 6) көркөм сүрөт өнөр терминдеринин булактарын жана жасалыш өзгөчөлүктөрүн аныктоо; андагы сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдоруна сереп салуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Жыйналган материалдардын негизинде көркөм сүрөт өнөр тармагына байланыштуу сөздөр, терминдер алгачкы жолу ар тараптуу лингвистикалык иликтөөгө алынды жана бул тармакка тиешелүү илимий булактарга талдоо жүргүзүлдү. Мындан сырткары, кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминологиясына байланыштуу аталыштардын жасалуу жолдору, булактары көрсөтүлүп, эл аралык терминдер менен орус сөздөрүнүн кабыл алынышы, аларды пайдаланууда колдонулган тилдик каражаттар аныкталды. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясында кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, алгачкы жолу айрым түшүнүктөргө карата жаңы терминдерди жасоого аракет жасалды. Аталган жагдайлар азыркы илимий иштин өзгөчөлүгүн жана жаңылыгын түзөт.

Диссертациянын теориялык жана практикалык мааниси. Илимий иликтөөнүн натыйжалары кыргыз терминологиясындагы көркөм сүрөт өнөр терминдеринин ээлеген ордун аныктоого, алардын жасалышына жана андан ары өркүндөшүнө, жөнгө салынып системалаштырылышына өбөлгө түзөт. Диссертациялык иштеги материалдар кыргыз тилине чет тилдерден кабыл алынган эл аралык терминдердин маанисин аныктоодо, көркөм сүрөт өнөрү боюнча түшүндүрмө, эки тилдүү котормо жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө, ушул тармакта кыргызча илимий иштерди жазууда, маалымдамаларды иштеп чыгууда, дегеле кыргыз тилинин тармактык терминологиясын өркүндөтүүдө негиз болуп бере алат. Ошондой эле аларды аткарылган иштердин жыйынтыктары менен материалдарын лексикология, сөз жасоо, маалыматтык котормо сабактарында, сүрөт сабагы боюнча илимий түшүнүктөрдү камтыган окуу программаларын, окуу куралдарын түзүүдө пайдаланса болот.

Коргоого сунуш кылынган негизги жоболор:

- 1) Көркөм сүрөт өнөрү өзүнчө тилдик номинациялык каражаттарга ээ

болгон көркөм өнөрдүн өзгөчө бир түрү. Андагы терминдер - кыргыз адабий тилинин лексикалык курамын байытуучу жана толуктоочу булактардын бири.

2) Көркөм сүрөт өнөр терминологиясынын тарыхында орус тилинин ортомчу тил катары мааниси, анын эл аралык сөздөрдүн булагы катары орду, дегеле кыргыз тилинин лексикалык фондунун байышындагы ролу өзгөчө орунда турат.

3) Эл аралык терминдерди өздөштүрүүдө өзүбүздүн эне тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрүн максималдуу пайдалануу менен, тилибизге өтө сиңип калган эл аралык терминдерди сактоо, алардын тегин изилдеп которуу жолдору, тилибизге кирип жаткан жаңы түшүнүктөрдү жаңы атоолор менен берүү эне тилдеги сөздөрдүн семантикалык өнүгүшүнө шарт түзөт.

4) Көркөм сүрөт өнөр терминологиясында терминдердин морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалышы термин жасоонун эң активдүү ыкмаларынан.

5) Кыргыз тилинин термин жасоо системасында сөз жасоочу мүчөлөрдүн өнүмдүү өзөгү бар.

6) Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин калыптануусу ички жана тышкы лингвистикалык факторлордун таасири менен шартталат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы катары диссертациялык иште баяндалган жана илимий чөйрөгө сунуш кылынган негизги жоболор жана изилдөөдөн алынган негизги жыйынтыктар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертация Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин кыргыз тили кафедрасында талкууланып, коргоого сунуш кылынды.

Иштин публикацияланышы: Иштин мазмунун чагылдырган 1сөздүк, 1энциклопедиялык окуу куралы жана 9 илимий макала жарыяланды.

Иштин структурасы. Диссертациялык иш киришүү менен үч баптан, корутундудан, колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен жана көркөм сүрөт өнөрүнө тиешелүү терминдердин тиркемесинен туруп, жалпы көлөмү 186 бетти түзөт.

ИЛИМИЙ ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ.

Киришүүдө ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор, апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

I бап «Теманын изилдениши жана анын теориялык негиздери» деп аталып, анда изилденип жаткан проблемага байланыштуу илимий адабияттарга кеңири обзор берилип, тилдин өзгөчө лексикалык катмарын түзгөн терминология, терминдер тууралуу сөз болот. Белгилүү тилчи-терминологдордун изилдөөлөрүнө, терминге берген аныктамаларына

токтолуу менен, терминдин маани-маңызын ачып көрсөтүүгө аракет жасалды жана кыргыз терминологиясынын калыптаныш тарыхына кайрылып, анын өнүгүү этаптарына сереп салынды. Ушул тармак боюнча жазылган илимий эмгектер жөнүндө айтылып, алардын ичинен кыргыз көркөм сүрөт өнөрү боюнча чыккан илимий макалалар, сөздүктөр кеңири талдоого алынды.

1.1 «Изилденип жаткан проблемага байланыштуу адабияттарга обзор». Улуттук тилибиздин сөз байлыгын түзүүгө катышып, анын сөздүк курамында өзгөчө роль ойногон, бардык тармактык терминдердин жалпы жыйындысын түзгөн терминология маселелерин иликтөөнүн теориялык да, практикалык жактан да мааниси зор. Терминдерди изилдөөгө белгилүү советтик тилчи-окумуштуулар В.В.Виноградов, А.А.Реформатский, Р.А.Будагов, Г.О. Винокур, Д.С.Лотте, Н.А.Баскаков, Т.А.Бертагаев, С.И.Коршунов, Р.Г.Пиотровский, О.С.Ахманова, В.П. Даниленко, Б.Н. Головин, В.М.Лейчик, А.В.Суперанская, Т.Л.Канделаки, Я.А. Климовицкий, В.А.Татаринов, Н.В.Гвишиани, К.Я.Авербух, С.Д. Шелов ж. б. көптөгөн чет элдик авторлор өз эмгектерин арнашып, терминге ар кандай аныктамалар берилип келген. Ошол көп сандаган иликтөөлөргө, ушу кезге чейин тил илиминде «термин» деген түшүнүктүн 3000 миңдей аныктамасына карабастан, анын бирдиктүү аныктамасы жок. Мунун себебин В.Д.Табанаква төмөнкүчө түшүндүрөт: «Бир четинен терминдер жөнүндөгү билимдин теориялык негиздери толук иштелип чыккан эмес, экинчиден, негизги түшүнүктөр классификацияланбаган жана илимий-техникалык термин дегендин орток бир аныктамасы жок болуп жатат. Экинчи жактан терминдердин аныктамалары көп болгонуна карабастан, дагы эле бул кубулуштун толук мааниси ачылып берилген эмес» [В.Д.Табанаква, 1982,24]. Ага берилген көптөгөн аныктамалардын айрымдарына көз чаптыралы: «Термин - илим жана техниканын адистик тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты болуп эсептелинген сөз же сөздөрдүн айкашы» [А.А. Реформатский, 1964,134], «Термин - так милдет аткаруучу сөз» [Р.А. Будагов, 1958,23], «Термин - жалпы сөздөрдөн өзгөчөлөнгөн сөз эмес, өзгөчө функциялуу гана сөз. Анын өзгөчө функциясы - номинативдик (атоо) функциясы» [Винокур,1939,13]. Мындан өзгөчөлөнүп, Р.Г. Пиотровский терминдин түшүнүктү туюнтуу касиетин айрыкча баса белгилеген [Р.Г. Пиотровский, 1952]. «Термин - слово или словосочетание - название определенного понятия какой-нибудь специальной области науки, техники, искусства» [С.И.Ожегов,1963,783], «Термин - это слово или словосочетание специальной сферы употребления, являющееся наименованием научного или производственно-технологического понятия и имеющее дефиницию» [В.П.Даниленко,1977, 15], ж.б.

Жогоруда аталган окумуштуулардын эмгектериндеги жана лексикографиялык басылмалардагы термин, анын касиет-өзгөчөлүктөрүн, функцияларын аныктоодо дагы да болсо көп түрдүү ойлордун айтылып келе жатканы байкалып турат. Ошентип, алдыда айтылган пикирлерге караганда,

термин - белгилүү бир илимдин же кесип тармагындагы илимий же кесиптик түшүнүктү ачып көрсөтүүчү сөз, же сөз айкаштарынан турган атоочу каражат. Ал эми анын касиет-өзгөчөлүктөрүнөн болуп, Д.С.Лотте айткандай, илимий техникалык терминдерге системалуулук, бир маанилүүлүк, тактык жана кыскалык мүнөздүү [Д.С.Лотте, 1961,72-76]. Айтылгандардын арасынан В.П.Даниленконун: «Термин - илимий же өндүрүштүк-технологиялык түшүнүктүн аталышын билдирип, анын мазмундук белгилерин ачып көрсөтүүчү аныктамадан турган жана белгилүү бир кесиптик чөйрөдө колдонулган сөз же сөз айкашы»-деген аныктамасы жана Ф.А.Циткинанын «Терминдин негизги өзгөчөлүгү - анын атайын кесиптик чөйрөдө колдонулушунда, же анын таралыш чөйрөсү белгилүү бир илимдин тармагы менен чектелет»-дегени [Ф.А. Циткина, 1988,8] туурараактай сезилет.

Кыргыз окумуштууларынын илимий эмгектеринде да терминге түрдүү түшүндүрмөлөр, аныктамалар берилип жүрөт. Ж.Шүкүров: «Илимий термин - табияттын, же коомдун бул же тигил кубулушунун таамай аты болуп эсептелет», Орузбаева: «Термин - илим тармактарындагы жана турмуш- тиричилик чөйрөсүндөгү түшүнүктөрдүн аты, паспорту», «Термин-илимдин, техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын жана башкалардын тармактарына тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так атоо үчүн колдонулган сөз же сөз айкашы» [АКАТ, 2009, 189], ж.б. Терминдер белгилүү бир илимий түшүнүктүн аты, паспорту катары тилдик закон ченемдерге, эрежелерге ылайыкталып иштелип чыгат жана мамлекеттик же илимий мекемелер тарабынан расмий түрдө кабыл алынат, бул анын жалпы эле кесиптик лексиканын өсүш, толукталуу өзгөчөлүгүнөн болгон айырмасы. Ж.Мукамбаев да терминдерди бир маанини гана туюндурган, полисемиядан алыс турган көрүнүш катары караган. Айтылган ушул ой көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы **бир маанини** түшүндүргөн *анимализм, абстракционизм, автобиография, акварель, акватинта, барельеф, гошуа, гратуар*, ж.б.у.с. моносем-терминдерге абдан туура келет. Терминдердин басымдуу бөлүгү алдыдагыдай түрдө бир маанилүүлүккө ээ болгону менен, кээде алар **полисемиялык** мүнөздө да кездешет: *колорит, образ, кыртыш, көлөкө, этюд, ж.б. Гуашь-1)* живопись үчүн жасалган боёчу материал. 2) ушул боёктор менен тартылган сүрөт [КСӨА,44]. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясында А.А. Реформатский жазгандай, айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси боюнча ар башка - «Өз маанилеринен ушунча алыстап, тармактар жана предметтер аралык **омонимияны** түзүп калган сөздөр бар». М: *конструкция* (живопись картинасында сүрөттөөнүн структуралык негизи), *конструкция* (бездизчиликте - топурактан чапталып жасалган бир нерсенин каркасы, сөлөкөтү), *курулуштун конструкциясы* - (архитектурада) же *конструкциялоо* (дизайнда - долбоорлоонун курамдык бир бөлүгү катары); Терминдерде байкалчу дагы бир өзгөчөлүк-андагы **синонимия** кубулушу. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү-терминологиялык синонимияны керексиз, ал гана турсун зыяндуу кубулуш

экендигин баса белгилешет. Ал эми кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөрү боюнча терминдердеги синонимия көрүнүшү негизинен, тилдер аралык мүнөзгө ээ: *сүрөт//картина, айкел//скульптура, бир шилтем//наброски, ж.б*; Булардын 1 түгөйү эл аралык мүнөздөгү термин болсо, экинчиси улуттук тилдин эквиваленти. Ошентип, изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде термин деген жөнөкөй түшүнүк эмес болуп чыгат: 1) Ал - илим же кесип тармагындагы бир түшүнүктү гана туюндурган дефиниция; 2) Эки же андан ашык маанилерди да туюндурушу мүмкүн; 3) Анда полисемия, синонимия кубулуштары жолуга берет; 4) Термин төл сөздөрдүн негизинде жасалганда, сөздөрдүн мааниси ошол тармакта конкреттештирилип, терминдешет; 5) Терминдин бир, эки же андан ашык компоненттерден турган структуралык түрлөрү болот. Мына ушул жана башка жагдайлар көркөм сүрөт өнөр терминологиясынын өзгөчөлүгүн түзүп, изилдөөчүгө аны ар тараптан, дыкат иликтөөгө түрткү берет.

Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин басымдуу бөлүгүн эл аралык терминдер ээлеп, алар живопись, графика, бедизчилик сыяктуу көркөм сүрөт өнөр түрлөрүнүн кесиптик лексикасын тейлейт. Белгилүү бир тилдин курамына кирип, калыптанган жана тынымсыз өнүгүп келе жаткан лексикалык топ катары эл аралык терминология - биринчиден, илим, техника, маданият, саясат, көркөм өнөр, алар менен чогуу көркөм сүрөт өнөр түшүнүктөрүн түшүндүргөн сөздөрдү да бириктирет; экинчиден, бир нече тилде (алардын ичинен жок эле дегенде үч тектеш эмес тилде) тараган сөздөрдү өз ичине камтый алат. М: *абстракционизм* (англ. abstractionism; фр. abstractionism, abstractivisme; лат. absractus; ор., кырг. абстракционизм - абстрактуу, конкреттүү эмес) - 20-к.-дын көркөм өнөрүндөгү кеңири багыт. Эл аралык терминдердин басымдуу бөлүгү - байыркы грек жана латын тилдеринен келип чыгып, грек-латын уңгуларынан түзүлгөн. Эл аралык терминология тууралуу сөз жүргөндө, 20-кылымдын башында жаралган «советизмдер» жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Мындай лексикалык топ Советтер Союзу түзүлгөндөн кийин пайда болуп, СССР элдеринин тилдерине тарай баштаган. Андай жалпы сөздөр бүгүнкү күндө КМШ мамлекеттеринин коомдук - саясий лексикасында айрыкча көп кездешет.

Учурунда эл аралык терминдерге көптөгөн илимпоздор илимий аныктамаларды беришкен эле. Мына ошол окумуштуулардын аныктамаларына таянып, Т.В.Солтановская эл аралык терминдердин төмөнкү негизги критерийлерин белгилеп чыккан: 1) Семантиканын толук же жарым-жартылай окшоштугу (бул белги бардык аныктамаларда айтылат); 2) Терминдердин графикалык жана фонетикалык жактан окшоштугу (бардык аныктамаларда көрсөтүлгөн); 3) Келип чыгыш тектеринин бирдейлиги (аныктамалардын көбүндө айтылган) [Т.В. Солтановская, 1990,13-16]. М: *капитель* (лат. capitellum - башы, англ.capital, фр. chapettau, нем. capitell, ор., кырг. капитель) - ордердик түркүктүн жана анын модификацияларынын (колоннанын) негизги 3 бөлүгүнүн (фуст жана база менен бирдикте) бири.

Айрым учурда эл аралык сөздүн жанында эне тилден, кыргыз тилинин

кыртышында жасалган сөз өзүнүн түшүнүктүүлүгү менен айырмаланат. Мындай учурда улуттук менен эл аралык сөздү туура айкалыштыруу зарыл, анткени «интернационалдык» эч убакта улуттукка каршы келбейт, тескерисинче, ага сиңип, анын маанилүү курамдык бөлүгүн түзүп, байытып турат. Ошого байланыштуу кыргыз көркөм сүрөт өнөр терминологиясында «декорация, оформление» деген терминдердин ордуна - жасалгалоо; «декоратор, оформитель» дегендердин ордуна - жасалгалоочу; «скульптуранын» ордуна-бедизчилик; «орнаменттин» ордуна - сайма, оймо деп колдонула баштады. Ошол эле учурда көп мезгилден бери кыргыз тилинде колдонулуп, кебибизге терең сиңип кеткен, эл аралык масштабдагы терминдерди кайрадан ревизиялап, реформалоого да этият мамиле жасоону эстен чыгарбоо зарыл.

Терминдерди изилдөө көптөгөн кыргыз окумуштууларынын (К.Тыныстанов, Д.Чолпонкулов, Ж.Шүкүров, Б.Орузбаева, Ж.Мукамбаев, С.Кудайбергенов, ж.б.) да көңүлүн өзүнө буруп келген. Алар терминдердин жасалыш, алынуу жолдору жана өзгөчөлүктөрүнө илимий негизде талдоо жүргүзүшүп, кыргыз тилинде терминдерди калыптандыруунун жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүнүн негизги принциптерин түптөшкөн. Кыргыз улуттук терминологиясын тартипке келтирүү, терминдерди жаратуу, жарыялоо жана кепке сиңирүү маселелери Республикабызда Совет бийлиги орноору менен колго алынып, 1926-жылы Терминологиялык комиссия түзүлгөн. 1949-жылы Терминком кайрадан түзүлүп, (кийин ал КР УИАсына караштуу болуп) иштеп турган мезгилде орусча - кыргызча 130га чамалуу тармактык терминологиялык сөздүктөр басмадан чыгарылган.

Кыргыз тил илиминде ушул мезгилге чейин К.Тыныстанов сунуштаган термин түзүү принциптери жетекчиликке алынып, негизинен колдонулуп келе жатат. Анда көбүнчө төл сөздөрдү терминдерге айландыруу, эл аралык деп аталган (көбүнчө орус тили аркылуу кирген) терминдерди өз орду менен пайдаланууга өзгөчө маани берилет.

Кыргыз тилиндеги терминдерди изилдөө, тартипке келтирүү принциптерине жана теориялык негизине Ж.Шүкүров көңүл бурган. Терминологиянын илимий өбөлгөлөрүн негиздеп, аларды изилдөө иштерине Х. Карасаевдин да кошкон үлүшү бар жана кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык ойлор Б.Юнусалиев тарабынан айтылган.

Кыргыз терминологиясынын теориялык негиздерин иштеп чыгууда академик Б.Орузбаеванын кошкон салымы башкаларга караганда бараандуу. Анын эмгектеринде терминдердин жасалышы, улуттук терминологиянын калыптанып түзүлүшүндө төл сөздөрдүн жана башка тилдерден алынган лексикалык өздөштүрүүлөрдүн ролу, терминдердин сөздүктөрдө, энциклопедиялык китептердеги орду жана берилиши, улуттук терминологияны илимий изилдөөнүн милдеттери, о.э. анын түзүлүш, толукталыш жана калыптаныш булактары, бул жагдайда орус тилинин мааниси жөнүндө кыргыз тилинде кеңири планда биринчи жолу ар

тараптан иштелип чыккан.

Кыргыз терминологиясынын орчундуу жана илимдеги зарыл түшүндүрмөлөрдү туюнткандары КСЭнин бардык томдоруна жана терминология системаларын тартипке келтирүүдө анын теориялык өбөлгөлөрү «Кыргыз терминологиясынын маселелери» жыйнактарында кеңири баяндалган.

Кыргыз улуттук терминологиясынын проблемаларын кыргыз тилинде илимий изилдөө иштери элдик терминология (Т. Дүйшөналиева, 1969; Т. Назаралиев, 1971; А. Биялиев, 1972; И.Абдувалиев, 1984; Б.Усманбетов, 2001; ж.б.) жана илимий терминология маселелери (А.Исабекова, 1971; Т. Базаркулова, 1978; В. Закирова, 1978; ж.б.) болуп, эки аспектиде жүргүзүлгөн.

Көркөм сүрөт өнөрүнө тиешелүү (Краткий словарь терминов ИЗО, 1959; Терминолог. сл. ИЗО и декор. иск.-во, 1997; Новый иллюстрированный энциклопедический словарь, 2001;) орус тилинде чыккан мындай сөздүктөр менен кошо, көркөм сүрөт өнөр терминологиясы боюнча В.Н.Сергеев (1964), Н.П.Савельева (1971), Э.В.Аркадьева (1974), Е.О. Ковалева (1990) сыяктуу тилчилер атайын изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, диссертацияларды жакташкан.

Мына ошол көркөм сүрөт өнөрү жана архитектура боюнча орус тилинде чыккан терминологиялык сөздүктөрдө терминдердин көбүн архитектура тармагындагы аталыштар, андан кийинки орунда живопись менен жасалга-колдонмо көркөм өнөрлөрүнө тиешелүү терминдер түзөт.

Биографиялык макалаларга караганда сөздүктөрдө атактуу живописчи-сүрөтчүлөргө көп орун берилген, алардан кийинки орунду белгилүү архитекторлор жөнүндөгү макалалар ээлейт.

Кыргыз элинин көркөм сүрөт өнөр терминологиясын иликтөөгө алган бул ишибизде негизинен европалык жана орус лингвист-терминологдордун илимий эмгектерине таянууга туура келди. Анын себеби биринчиден, көркөм сүрөт өнөр терминдеринин басымдуу бөлүгүнүн теги европалык ареалдан келип чыгышы менен шартталат. Экинчиден, терминдердин арасында чыгыш элдеринин тилдеринен келген терминдер өтө аз. Мисалы, түрк (*бедиз*, *карандаш*, *ганч*) тилдеринен кирген сөздөр бирин-серин гана. Мындан сырткары, кыргыз тилине тектеш (казак, өзбек, түркмөн, ж.б.) тилдерде жазылган көркөм сүрөт өнөр терминологиясына тиешелүү илимий эмгектер, фактылар тууралуу маалыматтар жетишсиз. Биз бул көрүнүштү совет мезгилинде бул тармактын улуттук терминологияларда жетиштүү иштелбегени, ал эми СССР жоюлгандан кийин, мурунку байланыштардын үзгүлтүккө учурашы менен түшүндүрөр элек.

Кыргыз элинин көркөм сүрөт өнөрлөрүнүн ичинен жасалга-колдонмо көркөм өнөрүнө таандык элдик оймочулук, саймачылык көркөм өнөрү, анын өзгөчүлүгү жана жогорку көркөмдүүлүгү К.И.Антипинанын, А.Акматалиевдин эмгектеринде жана Г.Шакенбаеванын «Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы» (2010) диссертациясында чагылдырылган.

Кыргыз улуттук терминологиясында орус тилинде жарык көргөн Г.У.Лукьянованын лингводидактикалык мүнөздөгү «Активизация специальной /искусствоведческой/ лексики в русской речи студентов - киргизов» (1980) жана С.К. Мамбаеванын «Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе» (2002) аттуу илимий эмгектери түздөн -түз көркөм сүрөт өнөр терминологиясын иликтебесе да, жалпы көркөм өнөр терминдерине кайрылган илимий эмгектерден болуп саналат.

Булардан тышкары, өткөн кылымда кыргыз көркөм сүрөт өнөрүнүн тарыхы боюнча А.Роммдун (1941), 60-жылдарда А.Боров, Ж.Үмөталиева, кийинчерээк С.Асанбеков, Л.Прыткова, ал эми 70-80-жылдары Г.Токтосунова, А.Молдахматова, Д.Алышбаева, ж.б. авторлордун китептери жана илимий макалалары, 2004-жылы «Кыргыз сүрөт искусствосу» деген энциклопедиялык окуу куралы жарык көрдү. Кыргыз көркөм сүрөт өнөрүнүн тарыхы жана көркөм өнөр таануу багытында кандидаттык (Б.Буудайчиев, М.Өмүралиева, О.Юшкова) жана докторлук диссертациялар (Ж.Т.Үмөталиева (1983), Л.М. Мосолова (1992), Л.А. Прыткова (1999)) жакталды. Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү, саймачылыгы, ж.б. тармактары да изилденди. Бирок көркөм сүрөт өнөрүндөгү (живопись, графика, бедизчилик) аталыштарды, терминдерди лингвистикалык өңүттөн атайын иликтөөгө алган эмгектер Кыргызстанда азырынча жарала элек.

1.2. «Кыргызстандагы көркөм сүрөт өнөрүнүн кыскача тарыхы».

Көркөм өнөрдүн бизге белгилүү болгон түрлөрүн: 1) Мейкиндик же статикалык көркөм өнөрлөр; 2) Мезгилдик же динамикалык көркөм өнөрлөр; 3) Мейкиндик - мезгилдик көркөм өнөрлөрү деп 3 топко бөлүп кароого болот. 1-топко өзүнүн статикалык кыймылсыздыгы жана мезгилге карата өзгөрбөстүгү менен айырмаланган мейкиндик көркөм өнөрлөрү, б.а. көрүү органдарынын жардамы менен кабыл алынган көркөм өнөрлөр кирет. Мейкиндик көркөм өнөрлөрү ич ара дагы 2 чоң топко бөлүнөт: биринчи топко адамды, анын күндөлүк турмушунда курчап турган, көркөм жасалган же жасалгаланган ар кандай предметтер, турмуш-тиричилик буюмдары кирет. Ал эми экинчи топту ошол предмет, буюмдарды көркөм сүрөттөөчү көркөм өнөрлөр түзүп, алар «көркөм сүрөт өнөрү» деген аталышка бириккен. Мына ошол көркөм сүрөт өнөрүнүн алдыда көрсөтүлгөн жанрларынын кыскача тарыхы мындай. Көркөм сүрөт өнөрүнүн эң байыркы түрлөрүнүн бири байыркы коомдо петроглифтерден башталып, Орто Чыгышта (Япония, Кытай, Индия), Кайра жаралуу доорунда Европада күчтүү өнүккөн [КСЭ 5, 1980,483]. Сүрөт өнөрү деп сүрөт, живопись, графика, бедизчилик өнөрүн билебиз. Көркөм сүрөт өнөрүнүн дагы бир түрү болуп иштелип жаткан иштин өзгөчө милдети жана максатына, колдонулган материалдарына карай айырмаланган, өзүнө живопись, графика жана бедизчиликтин элементтерин камтыган, жасалга-колдонмо көркөм өнөрү эсептелет. Жасалга- колдонмо көркөм өнөрү адамдардын илгертеден эле ирешкен кесиби жана анын көп кылымдарды башынан кечирген формалары

менен ыкмалары белгисиз жана атактуу кыл калем чеберлери менен сүрөтчүлөрдүн бийик чеберчиликтеринин, кайталангыс көркөм табиттеринин күбөсү болуп келет.

Скульптура-ийчилик [КСЭ,5, 329], бедизчилик [КСӨА, 26] өнөрү да өтө байыркы мезгилдерде, кыргыз элинде Орхон-Енисей доорунда эле (мис., Култегиндин бедизи) башталган. Совет бийлиги учурунда жана азыркы мезгилде ал өтө күчтүү өнүгүүгө дуушар болуп жаткан жанрга кирет.

Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында жашоо шарты, диний көз караштарына байланыштуу көркөм сүрөт өнөрүнүн бардык түрлөрү менен алектенбесе да, анын кайсы бир түрлөрүн эң сонун өздөштүргөн. Элдик оозеки чыгармачылыктын туу чокусу болгон «Манас» эпосу менен, төкмө акындар поэзиясына тең ата катары эсептелген сызгычтын, циркулдун жардамысыз эле элибиз килем-кийиз кармаган, элдик кол өнөрчүлүктү зергерчилик, жыгаччылыкты өнүктүрүшкөн, тери ашатып, сайма сайып, сырдуу оюуларды жаратышкан. Кыргызстандын территориясынан табылган таштардагы 5-6-кылымдарга таандык чегилген оймо-чиймелери, сүрөттөрү бар атактуу «саймалуу таштар» ошол мезгилдеги Теңир-Тоодо жашаган элдердин рухий жана социалдык-экономикалык турмушунан маалымат берип, алар азыркы кыргыз көркөм сүрөт өнөрүнүн башатын түзөт.

Ал эми кыргыз элинин азыркы колдонмо көркөм сүрөт өнөрүнүн баралына толуп, зиректикке жетишинин, анын терминологиясынын калыптанышынын башында 1960-1990-жылдарда келип кошулган таланттуу, улуу муундагы (Ж.Үмөтов, Т.Касымов, Ш.Дайырбеков, И.Чаланов, Р. Корголдоева, Ш.Мамбетаипова, Н.Асанова, Ж.Айдаралиева, ж.б.) уздар, сүрөтчүлөр турган.

II бап. «Көркөм сүрөт өнөрүнүн жанрлары боюнча терминдердин лексика-семантикалык топтору» деп аталып, көркөм сүрөт өнөрүнүн жанрлары боюнча терминдер маанилерине карай бир катар лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп каралды.

2.1. Живопись терминдери. *Живопись* - кандайдыр бир тегиздиктин бетине боёк менен түшүрүлүүчү көркөм сүрөт өнөрүнүн бир түрү [КСЭ, II, 1977,491]. Кыргыз тилине бул термин орус тили аркылуу кирген. Орус тилине болсо гректин *zographia* дегенинен [КЭСРЯ,146] калька жолу менен кабыл алынган. Жанрлары боюнча *тарыхый, турмуш-тиричиликтик, баталдык, портреттик, пейзаждык, натюрморт* жана башка живопись болуп бөлүнөт. Дубал бетиндеги, плафондогу, панно сүрөттөрү-монументалдык-декоративдүү живопись; сүрөт (картина) - станоктук живопись. Театр менен кино декорациялары- жасалгалык (декоративдүү) живопись, турмуш-тиричилик буюмдарын жасалгалоо, иконопись, миниатюра, диорама, панорама живописи деп да ажыратылат. Техникалык негизги түрлөрү болуп майлуу боёктор (масляная) живописи, нымдуу (фреска) жана кургак (а секко), темпера, клей живописи, момдук (восковая) живопись, эмаль, керамикалык, силикат, синтетикалык боёктор, мозаика, витраж, акварель, гуашь, пастель ж.б. эсептелет

[БСЭ,436]. а) Живопись түрлөрүнүн атоолору. *Портрет* (айкел) - живописстин бир түрү. Мында адамдын сырт көрүнүшү, биринчи кезекте бети ири планда сүрөттөлөт. Орус тилине француз тилинен *portrait* «тартуу, көрсөтүү» деген мааниде өздөштүрүлгөн [КЭСРЯ,356]. Кыргыз тилине болсо орус тили аркылуу келген. Портреттин *автопортрет* жана *монпук портрет* деген түрлөрү орус тилинен которулуп алынган сөздөргө жатат. *Пейзаж* -живописстин дагы бир түрү. Бардык көркөм өнөрлөрдүн ичинен живопись гана жаратылыштын ачык-айкын, терең образын түзгөнгө жөндөмдүү.Орус тилине XVIII к. франц. *paysage* < *paus* < *ragenis* -«айылдык», *ragus*-«айыл, кыштак» дегенинен өздөштүрүлүп [КЭСРЯ, 331], кыргыз тилине болсо ал орус тили аркылуу өткөн. Мунун *парктык, шаардык, индустриалдык, тарыхый пейзаж* деген түрлөрүнүн баары орус тилинен түздөн-түз которуп алуу, калька жолу менен пайда болгон кийинки аталыштарга кирет. *Натюрморт* (франц. *natur mort* «жансыз натура») - турмуш-тиричилик буюмдарын, тамак-ашты (жашылча, эт, жемиш), гүлдөрдү сүрөттөөгө арналган сүрөт жанрынын бири. Орус жана кыргыз тилдерине так ушундай формада, мааниде кабыл алынган.

Саналгандардын арасынан кыргыз тилинде эквиваленти барлары гана *тарыхый, турмуш-тиричилик, дубал бетиндеги, жасалга, майлуу боёктор, нымдуу, кургак, мом, боёктор* кыргызчага которулуп, калгандары эквиваленти табылбагандыктан, ошол бойдон же уңгуга кыргыз мүчөлөрүн улоо жолу менен кабыл алынган аталыштар болуп эсептелет.

б) Сүрөт тартуу ыкмаларынын атоолору. Түпкү тегине караганда, сүрөт тартуу ыкмаларынын *алла прима, а секко, а фреско, анфас, бистр, гризайль, сфутамо, карнация, энкаустика, ретушь, лессировка* аталыштары-европа тилдеринен; *плавь, подмалёвка, набросок*-орус тилинен; *гохуа*-кытай тилинин терминдерине жатат. *Алла прима* - сүрөттү бир шилтем же бир сеанс менен бүтүрүү ыкмасын туюндуруучу мындай термин итал. *alla prima*-«аля прима» [КСӨА,12] дегенден пайда болгон. *Ассист, инокопъ* -байыркы орус живописинде - кургатылган боёк катмары үстүндө алтын жалбыракчаларды пайдалануу менен аткарылган орнаменттик мотивдер, линиялар, бир сүртүмдөр, нур берүүлөр [КСӨА,20]. Бул аталыштын түпкү теги кайсы тилден пайда болгону белгисиз, бирок кыргыз тилине орус тилинен келгени анык. в) Сүрөт тартуу, стадия, этаптарынын атоолору. *Вохрение, емчуга, ознаменка, жазуу, бекемдөө, фиксациялоо*, ж.б. *Вохрение, охрение* - байыркы орус живописинде адамдын бетин же ачык берилген дене бөлүгүнө тегиз жаткырылган негизги түстү көп жолу пропискалоо менен акырындап агартуу процесси [КСӨА, 33-34]. Поляк. *ochra* жана лат. *ochra* аркылуу грек. *юхра* дегенинен, ор. *вохра, охра* [Фасмер, I, 359] пайда болгон. Кыргыз тилине өзгөрүлбөй, ошондой формада өткөн. г) Түс, өн берүүгө, мейкиндикке байланыштуу атоолор. *Түс, түстүк гамма, кошумча түстөр, контраст, пастель, пигмент, валер, сангина, сетия, бистр*, ж.б. *Валер* - жарык менен көлөкө түстөрүнүн сапаттуу жактарын өзүнчө түстөр менен өз ара байланышта карап аныктоо фр. *valeur*

«баалуулук», «жетишкендик» деген сөзүнөн алынган, жаралган [КСӨА, 31]. *Санкир* -адам денесинин ачык бөлүктөрүн же бетин тартууда колдонулган каралжын түс [КСӨА, 154]. Байыркы орус живописинде колдонулган. Теги боюнча териштиргенде алдыда талдандандардын *санкир* сөзү гана орус тилине, калгандары европа тилдерине тиешелүү аталыштар болуп чыкты. Ошентсе да булар кыргыз элинде сүрөт өнөрүнүн пайда болушуна байланыштуу орус тилинен кийин гана алынган терминдерге кирет.

д) Материалдардын аталыштары. Живопись тармагында *акварель, гуашь, асфальт, бистр, сепия, соус, сангина, темпера, тушь, холст* сыяктуу европа тилдеринен келген терминдер менен кошо, кыргыз тилинде орус тилинен семантикалык калька жолу аркылуу *май* (масло), *боёктор* (краски), *кыртыш* (грунт) жана жарым калька түрүндөгү *суулуу соус* (водяной соус), *лессировкалоочу боёктор* (лессировочные краски) терминдери пайда болду. Бирок *май, боёк, суюлткуч, көмүр, кыртыш, суу* деген сөздөр кыргыз тилинде көп маанилүү лексемалар болгону менен живопись жанрына келгенде терминдик касиетке ээ болгон көрүнүшкө айланды. *Акварель* - катуу плитка түрүндө жана жумшак фарфор чөйчөкчөлөрдө, тубиктердеги боёочу материал > франц. *aquarelle*; лат. *aqua*-суу, суу боёктору деген сөздөрдөн чыккан [КСӨА, 11]. е) Шаймандардын аталыштары. Аспап, курал-шаймандардын аталыштарында *жебилге, сүрткүч* гана кыргыз тилинин сөздөрүнүн негизинде жасалып, калгандары: *мольберт, мастихин, литофания, муштабель, стиратор, флейц, рейсфедер, шпатель, курант*, ж.б. европа тилдеринен келген. *Мастихин*-сүрөттүн айрым жерлериндеги боёк катмарын кетириш үчүн жасалган ийилчээк бычактай болот аспап > грек. *mastiche*-чайыр [КСӨА,112]. *Жебилге* (кисть) - сүрөтчүнүн эн маанилүү аспабы [КСӨА, 54]. ж) Уюм, мекеме аталыштары. *Галерея* (итал.*galleria*; франц. *galerie*), *музей* (лат. *museum*, грек. *museion*), *сүрөтчүлөр артели* (ор. артель художников), *сүрөтчүлөр бирикмеси* (ор. Объединение художников), *Пролетардык сүрөтчүлөрдүн Россиялык ассоциациясы И.Е. Репин атындагы сүрөтчүлөр коому* (ор. Общество художников им. И.Е. Репина), *станковисттер коому*; з) Багыт, агымдардын аталыштары. *Авангардизм, абстракционизм, импрессионизм, классицизм, футуризм, экспрессионизм, УКИЙО-Е*, ж.б.

Живопись жанрындагы аталган терминдердин баары орус тили аркылуу XX к. баш ченинде гана кыргыз тилине өттү. Алардын кыргыз тилинде эквиваленти табылгандары толук калька, жарымы табылгандары жарым калька жолу менен өздөштүрүлдү. Эквиваленти жок терминдер болсо, ошол бойдон өзгөрүүсүз кабыл алынды жана мындай терминдер сан жагынан калька формасындагыларга караганда өтө басымдуу.

2.2. Графика терминдери. *Графика* < (грек. *grapho* -жазам, чием, тартам) - живопись менен тыгыз байланыштагы көркөм сүрөт өнөрүнүн бир түрү. Кыргыз кесиптик графикасынын негизин белгилүү график-сүрөтчүлөр Л.Ильина жана А.Михалёвдор түптөшкөн. Мындан сырткары, кыргыз графикасынын өнүгүүсүндө А.Сгибнев, В.Белевич, Л.Трусовский,

А.Осташев, У.Ахунов, Б.Шайымкулов, М.Оморкулов, Б.Жумабаев, А.Турумбеков, Т.Курманов, ж.б. эмгектенишип, республикада графика көркөм өнөрүнүн калыптанышына өз салымдарын кошушкан. Живопись менен графика бири-биринен түстү пайдалануу ыкмасы менен айырмаланат. Графиканын негизги каражаттарынан болуп сызык, чыгарманын колоритин түзгөн карандаш, гравюралык кескич жана боёктун штрихтери эсептелет. Техникасы боюнча графика *сүрөттүк жана басмалык* графика; багыттары боюнча : *плакаттык, станоктук, өндүрүштүк же күндөлүк колдонулуучу* деп төрткө бөлүнөт. *Иллюстрация, виньетка, карикатура, этикетка, плакат, ж.б.* -бул графика терминдери: *Басылма* (отпечаток, из, оттиск) - көркөм графиканын толук бүткөн чыгармасы катары кабыл алынган гравюралык же литографиялык барак (КСӨА, 25). Кыргыз тилиндеги бу термин лексика-семантикалык жол менен орус тилинин таасиринин натыйжасында өткөн кылымда пайда болгон. *Виньетка* -китеп графикасында -жасалгалык максаттагы анча чоң эмес орнаменттик же көркөм композиция [КСӨА, 33]. Ошентип, кыргыз тилиндеги графикага тиешелүү терминдерди талдаганыбызда, кыргыз сөздөрүнүн негизинде пайда болгон аталыштарга *басылма, мактоо баракчалары, акча бирдиктери* кирет. Бирок булар дагы орус тилинин, б.а. *отпечаток, похвальные листы, денежные единицы* сөздөрүнүн таасиринин натыйжасында кыргыз тилинде мурдатан эле колдонулуп келген сөздөрдүн семантикалык талаасында кеңейүүлөрдүн жүрүүсүнөн улам жаралган. Калгандары *иллюстрация, виньетка, карикатура, графика, этикетка*, ж.б. орус тилинин түздөн-түз тийгизген таасиринде пайда болгон аталыштар. *Тангир* деген сөз кыргыз тилине немис тилинен түзмө-түз кийин гана өткөн, *карандаш* термини болсо, түрк тилдеринин негизинде жасалган байыркы сөз.

2.3. Бедизчилик терминдери. Бедизчилик - көркөм сүрөт өнөрүнүн бир нерсени оюп, чегип, чаап, жабыштырып жасоочу бир түрү. Бедизчилик көркөм өнөрүндө формалар - *бедиздик портрет (бюст), барельеф, миниатюралык жасалга статуэткалары* болуп бөлүнөт. Бедизчиликтеги архитектура менен көбүрөөк жана тыгыз байланыштагы тармак – бул *монументтик бедизчилик*. 1991-жылы Кыргызстанда биринчи жолу атайын жогорку көркөм окуу жайынын ачылышы менен кошо бедизчилик терминдери жарала баштады. *Бедизчилик* (ваяние) - бир нерсени оюп, чегип, чаап жасоо чыгармачылыгы. Оюп, чегип жасоого баштапкы жана тике маанисинде - катуу материалдан жасалган бедиз чыгармасы кирет [КСӨА, 26]. Мындай аныктама байыркы түрк жазма эстеликтеринде кездешүүчү *бедиз, бедизчи* - оймо-чиймечи [С.Сыдыков, К.Конкобаев, 2001, 63,74,109] деген сөздүн маанисине туура келет. Ошого караганда ал *бедиз* деген б.а. *бет* «лицо, лицевая часть» жана *из* «след» деген сөздөрдөн куралган байыркы түрк сөзү болушу мүмкүн. а) Бедиз жана бедизчилик түрлөрүнүн атоолору. Булар ич ара *бедиздик портрет (бюст), барельеф* жана *миниатюралык статуэтка* деп бөлүнөт. Аталгандардан башка бедизчиликтин *тегерек бедиз, тереңдетилген бедиз, монументтик бедиз*

деген түрлөрү бар. Ошентип, бедиз, бедизчиликтин түрлөрүн атоочу терминдерди талдаганыбызда, анын курамы төл сөздөрдөн: *бедиз, бедизчилик, молоташ, эстелик, айкел, куйма* жана орус тили аркылуу башка тилдерден келген *атлант, бюст, торс, манекен, муляж, рельеф, барельеф, скульптура, статуя, колосс, статуэтка, ж.б.* терминдерден турары аныкталды. *Муляж* - натурага окшоштурулуп гипс, мом, парафин, ж.б. жасалган көчүрмө.

б) Иш процесстеринин жана этаптарынын атоолору. Эмгек процесстеринин аталыштары негизинен кыргыз тилиндеги сөздөрдүн негизинде, маселен, *жылмалоо, чаптоо, оюу, жонуу, чегүү, белгилеп чегүү, бөлөк-бөлөк чегүү* жасалган. Бирин-экин орус тилинен кирген *форма, пунктир* сөздөрү төл сөздөр менен чогуу колдонулат. *Чаптоо (лепка)* - жумшак материалдарды (ылай, мом, пластилин) иштетүүгө байланышкан бедизчилик техникасынын бир түрү [КСӨА, 186]. в) Бедизчиликтеги ыкмалардын аталыштары. Бедизчиликтеги этап, ыкмалардын аталыштарынын дээрлик бардыгы, мис., *автография, акролит, ганонис, зофор, керопластика, ж.б.* орус тили аркылуу кирген чет элдик сөздөр болуп эсептелет. Кыргыз сөздөрүнүн кыртышында жасалгандары: *момдук ыкма, жабыштырып чаптоо, оюп жасоо, жонуп жасоо, куйма*; Бирок булар да орус тилиндеги терминдерди кыргызчалатуунун натыйжасында пайда болгон кийинки көрүнүштөр. *Ганонис*-мрамардын түсүн өзгөртпөй, бир аз жалтыратылып, статуянын үстүнө жаткырылган мом катмары [КСӨА, 35]. Грек. *ganos* «блестящий, глянцевый» дегенинен чыккан [СИС,113].

г) Материалдардын аталыштары. Талдоого алынган материалдарды туюндуруучу терминдердин басымдуу бөлүгүн *пластик, пластилин, парафин, гранит, гипс, мрамар, воск* сыяктуу орус тили аркылуу кыргыз тилине өткөн сөздөр ээлейт. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн негизинде түзүлгөн терминдер: *мом, коло, жыгач, ылай, май. Пластика*- 1) жумшак материалдан бедизди жасоо техникасы. [КСӨА, 139]. Түбү грек. *plastike* - чаптоо дегенине барып такалат. *Мом* (воск) - ич май сыяктуу аморфтуу заттар. *Воск* деген аталыш орус тилинен келген. 2) кыргыз, өзбек, ж.б. түрк тилдеринде мурдатан колдонулуп жүргөн *мом чырак, мом, мамда* учуроочу *мом//мум* сөзү болуп эсептелет, ал *мумия* сөзүнө да кандайдыр бир деңгээлде байланыштуу болушу мүмкүн. д) Шаймандардын аталыштары. Аспап, шаймандардын аталышында *балка, шынаа, тегиздегич, өгөө* деген сөздөр гана кыргыз тилине тиешелүү, калгандары орус тилинен: *зубатка, троянка, юлина, закольник* же орус тили аркылуу европа тилдеринен өткөн *рашпиль, скапель, стека, шпунт, ж.б.* терминдер болуп эсептелинет. *Шынаа*-таштардын ар кандай түрлөрү менен иштөөдө колдонулуучу конус сымал курч учу бар, кырдуу же жумуру өзөктөн турган болот аспап (КСӨА,190). *Зубатка* -таш, гранит, мрамар, акиташты иштетүүдө бедизчи пайдаланган тилке тиштүү курал [КСӨА, 58]. Орус тилинин негизинде жасалган бу сөз ошондой формада кыргыз тилине өткөн.

III бап «Көркөм сүрөт өнөрү терминдеринин баюу булактары жана жасалуу жолдору» деп аталган бөлүмдө терминдерди жасоонун ички, тышкы булактары, андагы калька көрүнүшү, которуп берүүнүн жолдору, көркөм сүрөт өнөрүндөгү лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик ыкмалар менен жасалган терминдер аныкталды.

3.1. «Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин баюу булактары» параграфында кесиптик лексиканын бардык тармактарындагы атоолор, терминдер эреже катары тилдин ички жана тышкы булактарынын эсебинен байып толукталган сыяктуу көркөм сүрөт өнөр терминдери да ички, тышкы булактар аркылуу байыры тууралуу сөз болот.

3.1.1. Ички булактардан пайда болгон терминдер. Кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөрүнө байланыштуу терминдер лексика-семантикалык, морфологиялык, же аналитикалык (синтаксистик) ыкмалар аркылуу жасалат. Лексика - семантикалык ыкма менен термин жасоодо тилибизде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн маанилери өзгөрүүгө дуушар болот да, анын сырткы түспөлүндө, фонетикалык курамында эч өзгөрүүлөр болбойт жана бул процесстин ишке ашырылышында морфологиялык, синтаксистик кошумча каражаттар талап кылынбайт. Сөз жасоонун башка ыкмаларына караганда мунун дагы бир өзгөчөлүгү- тилдин ички ресурстарын толук пайдалана алуу мүмкүнчүлүгүндө. Көркөм сүрөт өнөрүнүн терминологиялык курамында лексика-семантикалык жол менен төл сөздөрдөн жасалган терминдер берки эки жол менен жасалгандарга караганда азыраак жолугат жана алардын айрымдарынан башкаларынын баары лексика-семантикалык эквиваленти кыргыз тилинен табылып калган орусча терминдердин котормосу болуп эсептелет: *айнек* (стекло), *боёк* (краска), *жазуу* (прописка, написание), *май* (масло), *кеп* (слепок), ж.б.

Кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөр (терминдер) бир жагынан ошол тил менен болгон жакын катнашуунун, аралашуунун натыйжасында кабыл алынса, экинчи жагынан, ошол өзү катышып, аралашып турган тил аркылуу, территориясы боюнча алыс жайгашкан элдерден да сөздөрдү өздөштүрүп жатат. Буга француз, латын, грек, немис, ж.б. тилдеринен кирген көп сандаган көркөм сүрөт өнөр терминдери жакшы күбө. Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин басымдуу бөлүгү француз тилинен кирген терминдер (36,75% же 147 сөз), андан соң латын (15,25% же 61сөз), грек (14,75% же 60 сөз), италия (9% же 36 сөз), немис (6,25% же 27 сөз), англис (2,75 же 11сөз) сөздөрү ээлейт, алардын арасында аз болсо да, араб, япон, фарси, түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн терминдер да бар. Булардын 90%га жакыны кыргыз тилине негизинен орус тили аркылуу киргени аныкталып, калган терминдердин аз бөлүгү чет тилдерден тике кабыл алынган.

Кыргыз тилине орус тили ортомчу гана тилдик кызматын аткарбастан, көркөм сүрөт өнөр терминдерин да түздөн-түз берип жаткан тилге айланды. Көркөм сүрөт өнөр тармагында орус, эски славян жана поляк тилдеринен алынган сөздөр жалпы терминдердин 6,2% же 50 сөздү түзөт. Алар: *ассист*

(инокопъ), буквица, вохрение, выкрывание, глазурь, живопись, зарисовки, ж.б. Алардын айрымдарынын кыргыз тилинде эквивалентинин жоктугуна байланыштуу жана которууга ыңгайсыз болгондуктан, алар орус тилиндегидей формада жана мааниде калтырылган. Мисалы: *живопись*-1) көркөм сүрөт өнөрүнүн негизги түрлөрүнүн бири; 2) Көркөм сүрөт өнөрүнүн ушул түрүнүн чыгармалары. М: Живопись көргөзмөсү. Теги жагынан бу сөз орус тилине поляк тилинен келген. Поляк тилиндеги бул сөз гректин «zōgraphia» деген сөзүнөн калькаланып алынган [КЭСРЯ, 146].

Орус улуттук көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы терминдердин басымдуу көпчүлүгүнүн теги эл аралык сөздөр болгондуктан, алар орус тилине өзгөртүлбөй кабыл алынып, ошол бойдон колдонулуп, андай терминдер кыргыз тилине да которулбастан кабыл алынып келген. Советтер Союзунун жоюлушу, чет өлкөлөр менен Кыргызстандын илимий, иштиктүү, соода, маданий байланыштарынын активдешүүсү, чет элдик туризмдин гүлдөп өнүгүшү кыргыз тилине андай терминдердин тикелей өздөштүрүлүшүнө өбөлгө түздү жана мындай процесс XX кылымдын 90-жылдарынан баштап, эгемендүүлүк алгандан кийин өзгөчө күч алды. Бүгүнкү күндө кыргыз тилине чет тилдерден түздөн-түз кирип жаткан көркөм сүрөт өнөр терминдерине *видео-арт, дизайн, креатив, имидж* жана башка ушу сыяктуу сөздөр жакшы мисал боло алат.

3.1.2.1. Көркөм сүрөт өнөр терминдерин кабыл алуунун жолдору. Башка тилдерден терминдерди кабыл алуунун эки жолу бар: 1) терминдерди өзгөртпөй, чет тилдердеги формадай кабыл алуу; 2) терминди эне тилге которуп кабыл алуу; Терминдерди которуп алуу - толук которуу (толук калька) жана жарым которуу (жарым калька) жолу аркылуу ишке ашырылат.

3.1.2.1.1. Терминди өзгөртпөй, которбой кабыл алуу. Кабыл алынып жаткан терминдин маанисине төп келчү эквиваленти эне тилден табылбаганына байланыштуу алар, т.а. эквивалентсиз терминдер өзгөртүлбөгөн формасында кабыл алынат. Булардын статистикалык пайызы алдыда берилгендиктен, мисал иретинде алардын айрымдарына, А тамгасына башталгандарга гана токтололу: *а фреско, абака, абрис, абстракционизм, автолитография, автопортрет, ж.б.* «Көркөм сүрөт өнөрү жана архитектура» сөздүгүндө «А» тамгасы боюнча берилген 62 сөздүн 39 сөзү которулбастан алынган. Калган тамгалардагы терминдердин катыштык өлчөмү деле ушундай. Кыргыз адабий тилине өзгөртүүсүз, түздөн - түз өздөштүрүлгөн эл аралык терминдер сыяктуу эле, эл аралык тектеги мүчөлөр (суффикстер) да фонетикалык-морфологиялык өзгөрүүсүз, орус тилиндеги уңгу, мүчөсү менен котормосуз, келки бойдон кабыл алынган. Орус тилинде, ал аркылуу кыргыз тилинде төмөнкү суффикстер эл аралык тектеги мүчөлөр деп эсептелип, кыргыз тилине которулбай ошол боюнча алынат: - **изм** (*авангардизм, абстракционизм*), -**ист** (*портретист, пейзажист*), -**ция\зация** (*иллюстрация, инкрустация*), -**тор** (*декоратор, реставратор*), -**ик** (*классик, мистик*), -**ар\ -ер\ -ионер** (*дизайнер, гравер*), -**граф\-графия** (*изограф, автобиография*), -**тик (а)** (*торевтика, фантастика*); -**аж**

(ретруссаж, типаж), ж.б.

Орус уңгусуна **-ка, -ение, -ность, -ник, -щик** сыяктуу орус тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр улануу аркылуу жасалган сүрөт өнөр терминдери: *рулетка* (франц. *roulette*), *драпировка* (франц. *drap*), *ознаменка*, *троянка*, *чеканка*, *травление*, *выкрывание*, *народник*, *натурищик*, ж.б. которулбайт.

Көркөм сүрөт өнөр терминологиясында көп кездешүүчү эл аралык алдыда көрсөтүлгөн суффикстердин айрымдары гана орус тилине жана ал аркылуу кыргыз тилине которулбаса, көпчүлүгү которулбай берилет.

3.1.2.1.2. Терминдерди калька жолу менен кабыл алуу. «Бир тилдеги сөздү жана сөз тизмегин ошол тилдин үлгүсүндөй кылып экинчи тилге төл сөздөрдүн жана сөз тизмектеринин жардамы менен которуу - калькалоо деп аталат» [Б.Ө.Орузбаева, 1963, 5]. Мындай которуп алуунун 2 түрү кездешет: 1) толук которуп алуу, толук калька; 2) жарым которуп алуу, жарым калька; А) Толук калька жолу - которулуучу термин (уңгу, туунду жана сөз айкаштары) сөзмө-сөз толук которулат. Бул жол менен жасалган көркөм сүрөт өнөр терминдери: *жасалга*, *кошумча түстөр*, *элдик көркөм өнөр*, *айнек*, *алтын кесилиш*, *жаңычылдык*, *жарык*, ж.б. Буга лексикалык жана семантикалык калькаларды да кошууга болот. а) Лексикалык (структуралык) калька - башка тилдеги сөздүн үлгүсүн өздөштүрүү аркылуу, б.а. сөздүн структурасын жана мүчөлөрүн толук которуу жолу менен төл сөздөрдөн термин жасоо. Бул ыкма менен көркөм сүрөт өнөрүнүн *декоративность* - *жасалгалуулук*, *барбизонцы* - *барбизондуктар*, *декорация* - *жасалгалоо*, ж.б. терминдери уюшулган. Булар ич ара бир сөздөн, же эки, үч, төрт сөздөн турган айкалыштар болушу мүмкүн: *отливка* - *куйма*, *почернение* - *караарып кетүү*, *народное искусство* - *элдик көркөм өнөр*, ж.б. б) Семантикалык (маанилик) калька - терминдик мааниге ээ болуучу сөз, башкачараак мааниде алынат да, кадимки маанисинен айырмаланган терминдик жаңы маанини туюндуруп калат. Семантикалык калька жолу менен алынган көркөм сүрөт өнөр терминдери: I) *жарык* - зат. а) көрүү сезимине таасир этип, айлана - чөйрөнү көзгө көрүнө турган абалга келтирүүчү нур, шоола; б) айлана - чөйрө көрүнүп турган, караңгы түшө элек мезгил, күндүз; в) төрөлүү; II) *жарык* - зат. а) жарака; б) дененин айрылган, жарылган жери; III) алдыдагылардан өзгөчөлөнгөн, жаңы мааниси: *жарык* - көркөм чыгармадагы, же натуранын өзүндөгү жарык шаңынын негизги элементтеринин бири. I) *түс* (цвет) - 1) зат. белгилүү бир өң, ыраң; II) Атайын мааниде: *түс* - 1) предметтик дүйнөнүн материалдык сапаттарын (жарык шаңы менен бирдикте) чагылдырган көркөм сүрөт өнөрүнүн негизги каражаттарынын бири. 2) мотив, же көркөм чыгармалык ансамблдеги өзүнчө турган түстүк, ыраңдык сапат.

Белгилүү көркөм өнөр таануучу, театр сынчысы С. Асанбеков өз учурунда кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, көркөм сүрөт өнөр терминологиясында жаңы термин жасоого аракет кылган. Анын термин катары сунуштаган «жарык шаңы» (светотень) жана «жебилге» (кисть) терминдери бул багытта жасалган алгачкы жана эң

натыйжалуу саамалыктардан болгон: I) *жебилге* - илгери кыргыздар сүт, каймак, кымыздын үстүнө түшүп кеткен ыпыр-сыпырларды сүзүп алуу үчүн жебилгени пайдаланышкан. Анын башы кылдан жасалып, кичине жыгачка бекитилген жана бүгүнкү күндөгү орус тилинде «кисть» деп аталган буюмга окшош болгон. II) *жебилге* - живопись техникасынын ар кандай жана көп түрдүү талаптарына атайын ыңгайлаштырылган сүрөтчүнүн эң мааниүү аспабы;

I) *жарык шаңы* - көркөм сүрөт өнөрүндө колдонулат - бизди курчап турган дүйнө кубулуштарынын предметтик касиеттеринин көрүү аркылуу кабыл алынышы жана көбүнчө көркөм чыгармага айланган, ачык, жарык түс менен күңүрт кара түстүн так эсептелген мыйзам ченемдүү градациялары. Толук которулуп алынган терминдер биздин эсеп боюнча көркөм сүрөт өнөр терминдеринин 11,12% (87сөз) түзөт.

Б) Жарым калька жолу - которулуучу термин бир нече сөз айкаштарынан туруп, анын бир так которууга мүмкүн болбогон учурларда которулбай, экинчиси которулуп алынат. Булар төмөнкүдөй жолдор аркылуу ишке ашырылат: а) компоненттерине мүчө уланбай ыкташуу жолу менен пайда болгон сөз айкаштарынын үлгүсүндө которулат: *майда пластика, томпок гравюра, тегерек бедиз*, ж.б. б) орус тилинен кээ бир көркөм сүрөт өнөр терминдерин өздөштүрүүдө алардын мүчөлөрүнүн (суффикс) маанисине кыргыз тилиндеги аффикстер (мүчө) дал келгенде терминдин негизи өзгөрүүсүз калып, мүчөсү кыргыз тилиндеги мүчөгө алмаштырылат, бирок уңгусу которулбайт: **-ный,-ый** \ **-луу**; *перспективный* - *перспективалуу*, *монохромный* - *монохромдуу*; **-ность** \ **луулык**; *манерность* - *манералуулук*, *декоративность* - *жасалгалуулук*; **-ние** \ **лоо**; *патинирование-пати́налоо*, *гравирование* - *гравюралоо*; **-ство** \ **-лык** \ **-чылык**; *декадентство* - *декаденттик*; **-ск/-ский** \ **лык**; *московские художники* - *москвалык сүрөтчүлөр*, *геометрический стиль-геометриялык стиль*; Ошентип, сөз компоненттеринин бири - эне тилден, экинчиси өздөштүрүлгөн сөздөн (терминден) турган же болбосо жарым калька түрүндөгү терминдер көркөм сүрөт өнөр терминологиясында абдан басымдуу орунду ээлеп, кыргызча которулган жалпы терминдердин 38,2%, же болбосо 219 сөздү түзөт. Аталгандардан сырткары, көркөм сүрөт өнөр терминологиясында терминдердин кыскартылган түрлөрү да кездешет: ВХУТЕМАС (Жогорку көркөм сүрөт - техникалык өнөрканалар) -1920-21 - 1926-27- окуу жылдарындагы Москвадагы жогорку көркөм сүрөт окуу жайы;

3.2. Көркөм сүрөт өнөрү терминдеринин жасалуу жолдору жана структурасы. Кыргыз тилинин көркөм сүрөт өнөр терминдери төл сөз болобу же кабыл алынган сөз болобу алардын баары аналогия законуна ылайык лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик (композициялык) жолдор менен жасалат. Мындай жолдор менен терминдердин жасалышы мурунку бөлүмдөрдө берилгендиктен, бу жерде аларга кыскача гана мурдагыларды толуктай турган маалыматтарды берүү менен чектелдик.

3.2.1. Лексика-семантикалык жол менен жасалган терминдер. Көркөм сүрөт

өнөрүнө чет тилдердин таасиринин натыйжасында лексика-семантикалык мүнөздө пайда болгон терминдерге төмөнкүлөр кирет: *жазуу, жарык, кеп, көлөкө, куйма, кыртыш, май, ой, негиз, сүртүм, төшөм, чаптоо*, ж.б. Булардын маанилеринин кеңейиши түздөн-түз кыргыз сүрөт өнөрүнүн жаралышына жана ал багытта болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн негизинде келип чыккан жаңы көрүнүштөргө байланыштуу жана алардын баары аналогия, окшоштуруу принцибинде жасалган.

3.2.2. Морфологиялык жол менен жасалган терминдер. Кыргыз тилинде морфологиялык жол менен жасалган көркөм сүрөт өнөр терминдери бардык материалдын 21,0%ын (165 сөз) түзөт жана анда 22 куранды мүчө колдонулат. Ошолордун арасында эң эле активдүү колдонулган мүчө **-лык** (61 бирдик), андан кийинкилери: **-ма** (16 бирдик), **-уу/-үү** (15 бирдик), **-лоо/лөө** (11 бирдик), **-луу** (9 бирдик), **-луулук** (9 бирдик), **-чы** (8 бирдик), **-уучу/-үүчү, -оочу** (6 бирдик), **-чылык** (5 бирдик), **-ык/-к** (5 бирдик), **-оо/-өө** (4 бирдик), **-ым** (3 бирдик), **-гыч** (3 бирдик), **-ыш** (2 бирдик), ж.б. Морфологиялык б.а. сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн көркөм сүрөт өнөр терминдери кыргыз тилинде көп колдонулган жолдордун бирине жатат.

3.2.3. Синтаксистик жол менен жасалган терминдер. Көркөм сүрөт өнөр терминдерин жасоонун эң өнүмдүү жолдорунан болуп синтаксистик ыкма эсептелет. Синтаксистик ыкма аркылуу терминологиялык түшүнүктөрдү атоо сөз айкаштарынын жардамы аркылуу ишке ашат. Бул ыкма менен эки, үч, төрт, беш компоненттерден турган татаал сөз айкаштары түрүндөгү терминдер жасалат. Морфологиялык ыкма менен жасалган терминдерге караганда, синтаксистик ыкма менен жасалган сөз айкаштарындагы компоненттин ар бири лексикалык өзүнчө мааниге ээ болушу жагынан айырмаланат. Бирок ал компоненттердин баары бир контекстке биригип калат. Кыргыз тилинде бул ыкманын негизинде пайда болгон терминдер топтолгон материалыбыздын 34,2%ын түзөт. Булар эки, үч, же андан көп компоненттерден турган сөз айкаштарына кирет. Татаал терминдер эки же андан ашык түгөйлөрдөн түзүлөт жана алар ыкташуу (*түп нуска, чебер усталар, Кайра жаралуу*), таандык (*араб көркөм өнөрү, венеция айнеги, геометриялык стиль, дорийлик база*) же башкаруу (*формага салуу, кайрадан сүрөттөө, аскадагы жазуу*) байланыштары аркылуу уюшулат.

3.2.4. Көркөм сүрөт өнөрү терминдеринин грамматикалык түзүлүшү. Компоненттеринин санына карата аларды бир компоненттүү, эки компоненттүү, үч компоненттүү, төрт компоненттүү терминдер деп бөлүштүрүүгө болот. Уңгу түрүндөгү аталыштар бир, эки же андан көп муундардан турушу мүмкүн. Бир муундууларын: **cv**: *сэ*, **cvс**: *тон, тушь*; **cvсс**: *гипс, ганч*; **ссcvс**: *блик, стиль*; **cvссс**: *холст*; **сссcvс**: *штрих*; **ссcvсс**: *флейц, шпунт* тибиндеги терминдер; Эки муундууларын: **сvсv**: *база, тема*; **сvсvс**: *соус*; **vcvс**: *эмаль, этюд*; **сvсvсvс**: *шабер, бисер*; **vcсvсvс**: *эскиз, ангоб*; **сvссvсvс**: *пигмент*; **ссvссvсvс**: *хрусталь*; **сvсvсv**: *гохуа*; **ссvссvсv**: *фреско*; **vcсvсс**: *ассист, атлант*; **сvсvсvс**: *типаж*; **ссvсvсv**: *студия*; **сvссvсv**: *гемма, галле*; **сvссvсvс**: *витраж*

тибиндеги терминдер түзөт. Үч муундуулары: *сфутамо, барокко, экслибрис, муштабель*; көп муундуулар: *антаблемент, балюстрада*, ж.б. Туунду (мүчө уланган) терминдер деп бөлгөнүбүз морфологиялык ыкма жолу менен жасалган бөлүмчөдө көрсөтүлгөндүктөн, бул жерде ага кайрадан токтолгонубуз жок. Эки же андан ашык компоненттерден турган терминдер да синтаксистик ыкма менен түзүлгөн терминдерде көрсөтүлгөндүктөн ага токтолбодук. Бирок аталган тармактагы терминдерде түрдүү сөз түркүмдөрү канчалык өлчөмдө жолугарын билүү үчүн аларга кыскача токтолууга туура келет.

Зат атоочтон жасалган терминдер. Семантикалык жактан заттык маанини билдирип, заттын, түшүнүктүн атын атаган, зат атоочтордон турган терминдер көркөм сүрөт өнөр терминологиясында абдан көп жана алар, сан жагынан биринчи орунда турат: *акварель, автопортрет, ансамбль, арабеска, базилика, барельеф, бедизчилик, бельведер, вернисаж, ж.б.*

Заттык маанини туюндурганына карай көркөм сүрөт өнөр терминдери (элестерин, образдарын көз алдыга келтирүүгө мүмкүн болгон) конкреттүү зат атоочтордон: *эстелик* (белгилүү бир окуя, же адамдын урматы үчүн коюлган монумент бедиз), *кора* (байыркы грек көркөм өнөрүндө узун кийимчен, түз турган кыздын статуясы), ж.б. жана ой - жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү атоочу абстрактуу зат атоочтордон: *авангардизм* (20-к. көркөм өнөрүндөгү тажрыйбалык, жаңычыл адаттан сырткары башталыштарды баса белгилеген изденүүлөрдү бириктирген түшүнүк), *импрессионизм* (көркөм сүрөт өнөрүндө - өткөн к.-дын 70-90-жылдарындагы француз живописиндеги багыт), ж.б. жасалган. Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин курамында 1 сөздөн турган жөнөкөй (*абрис, атлант, барокко*) жана 2,3,4 сөздөн турган татаал сөздөр (*тарыхый жанр, сүрөт көргөзмөсү, орус сүрөтчүлөр бирикмеси, Кыргызстандын сүрөт академиясы, ж.б.*) орун алган. Булардын арасынан жөнөкөй сөздөрдөн турган терминдери 528 сөздү түзүп, терминдердин басымдуу бөлүгүн ээлейт. Терминдердин арасында зат атоочтун көптүк санында турган көркөм сүрөт өнөр терминдери да орун алган: *көркөм лактар, барбизондуктар, прерафаэлиттер, монограммисттер, ремаркалар, ж.б.*

Сын атоочтон жасалган терминдер. Сын атооч катышкан терминдер сан жагынан алганда зат атооч сөздөрдөн кийинки экинчи орунда. Алар жасалышына карай тубаса жана туунду сын атоочторго бөлүнөт. М: *кызыл линия, тегерек бедиз, таза фреско*, ж.б. - тубаса сын атоочтор болсо, *түстүк гамма, тарыхый жанр, сатиралык картиналар*, ж.б. - туунду сын атоочторго кирет. Көркөм сүрөт өнөрүнүн көп терминдери заттын ар түрдүү белгилерин билдирген сын атоочтордон жасалган жана алар зат атооч менен ыкташуу байланышында айкашып, сын атоочко мүнөздүү аныктоочтук милдетти аткарышат: *перспективдүү рельеф, майлуу боёктор живописи, суулуу соус, пунктирдик манера*, ж.б.

Аталган терминдер зат атоочтон сын атооч жасоочу, *өнүмдүү -луу, -лык, -ма* мүчөлөрүнүн катышуусу аркылуу жасалып, бир затты башка бир

затка, орунга, мезгилге, материалга, ж.б. мамилесине ылайык аныктап турат: көп *катмарлуу живопись* (майлуу живопистин ишти боёк толук кургаганча бир нече ырааттуу этаптарга бөлүп иштөөнү талап кылган маанилүү техникалык түрү), *пунктирдик манера* (живопись чыгармаларын реставрациялоо үчүн колдонулган тереңдетилген гравюранын техникалык бир түрү), ж.б. Көрсөтүлгөн *-луу* жана *-ма* мүчөлөрүнө караганда *-лык* мүчөсү аркылуу жасалган көркөм сүрөт өнөр терминдери басымдуу жана өнүмдүү.

Этиштен жасалган терминдер. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясында этиштен *-оо, -өө, -уу, -үү* мүчөлөрү аркылуу кыймыл атоочтук жана бир катар зат атооч сөздөр жасалат: а) ар түрдүү нерселердин туруктуу аттарын, абстрактуу же конкреттүү заттык түшүнүктөрдү билдирген этиш сөздөрдөн зат атооч сөздөр жасалган: *Кайра жаралуу, көркөм өнөр таануу, жазуу, ж.б.* б) ал эми кыймыл-аракетти, иш процессин билдирген туунду жана тубаса этиштерден кыймыл атоочтук сөздөр жасалат: *жаңыртуу, патидалоо, тазалоо, чаптоо, ж.б.* Зат атооч сөздөр менен сын атооч сөздөрдөн жасалган көркөм сүрөт өнөр терминдерине караганда, этиштен жасалган көркөм өнөр терминдери көп эмес.

Корутундуда изилдөөнүн натыйжаларын чагылдырган төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Кыргыз элинин азыркы көркөм сүрөт өнөрү - республикадагы көркөм маданиятыбыздын ажырагыс бир көрүнүктүү бөлүгү жана буга чейинки даңазаланып салтка айланган мурастардын логикалык уландысы.
2. Ар бир илим тармагындагы түшүнүктөрдү атоо жана аныктоо милдетин аткаруучу сөз же сөз айкаштары гана илимий термин катары эсептелиниши жөндүү. Бул аныктама көркөм сүрөт өнөр терминологиясына да түздөн - түз тиешелүү.
3. Кыргыз көркөм сүрөт өнөр терминологиясы - бул тармакта кеңири тараган түшүнүктөрдү билдирүүчү тилдик номинативдик каражаттардан турат жана анын басымдуу бөлүгүн элдик мүнөздөгү, фонетикалык-морфологиялык жактан өзгөрүүгө учурабай, кабыл алынган эл аралык сөздөр менен эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде жасалган терминдер түзөт, алар көркөм сүрөт өнөр түрлөрүнүн кесиптик лексикасын тейлейт.
4. Сөздөр башка тилдерге тике жана ортомчу тил аркылуу өздөштүрүлөт. Көркөм сүрөт өнөр терминдери кыргыз тилине мына ушул экинчи жол менен келип кирген жана мында орус тилинин тийгизген таасири чоң. Орус тили кыргыз тилинин лексикасынын баюу булагы болуу менен, өзү да башка элдердин лексикалык байлыгынан пайдаланат.
5. Кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминдери сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолу менен уюшулган.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектер менен макалаларда чагылдырылды.

Окуу китептери:

1. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөрү жана архитектура. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / М.Карыбекова. - Б: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.-214 б.
2. Кыргыз сүрөт искусствосу [Текст] / [Ч.Жумагулов, М.Карыбекова, М.Оморова, ж.б.]. - Б: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. -324 б.

Макалалары:

1. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөрү жана архитектура боюнча терминологиялык сөздүк тууралуу [Текст] / М.Карыбекова // Вестник УСТА. - Бишкек, 2005. Вып. 4(10). -135-139 б.
2. Карыбекова М. Француз тилинен алынган көркөм сүрөт өнөрүнүн терминдери [Текст] / М.Карыбекова // Кыргыз тили жана адабияты. Бишкек, 2009. - №15. -85-87 б.
3. Карыбекова М. Грек, латын тилдеринен алынган көркөм сүрөт терминдери [Текст] / М.Карыбекова // Вестник БГУ. -Бишкек, 2009. - №2 (15).- 163-165 б.
4. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөрү жана анын түрлөрү [Текст] / М.Карыбекова // Вестник БГУ. -Бишкек, 2009. - №2 (15). - 245-247 б.
5. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы сөз жасоо ыкмалары [Текст] / М.Карыбекова // Вестник КГУ имени И.Арабаева. - Бишкек, 2010. Вып. 3. -104-106 б.
6. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин жасалуу жолдору [Текст] / М. Карыбекова // Вестник КГУСТА. -Бишкек, 2010. Вып. 3(29). - 181-184 б.
7. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы интернационалдык терминдер [Текст] / М.Карыбекова // Вестник КГУСТА. - Бишкек, 2010. Вып. 3(29). -306-310 б.
18. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөр терминологиясындагы орус тилинин ортомчу тил катары ролу [Текст] / М.Карыбекова // Гуманитарные проблемы современности. -Бишкек, 2011. -60-66 б.
9. Карыбекова М. Көркөм сүрөт өнөрү боюнча чыккан сөздүктөргө баяндама [Текст] / М.Карыбекова // Гуманитарные проблемы современности. -Бишкек, 2011. -66-72 б.

Карыбекова Майрамкүлдүн «Кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминдеринин (живопись, графика, бедизчилик) лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багыттоочу сөздөр: термин, көркөм сүрөт өнөрү, эл аралык лексика, калька, сөз жасоонун морфологиялык жолу, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу, сөз жасоонун синтаксистик жолу, лексика-семантикалык топтор.

Изилдөө объектиси: Диссертациялык иштин изилдөө объектиси болуп кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр терминдери, предмети болуп көркөм сүрөт өнөр терминдеринин теги, курамы, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү жана жасалуу жолдору, булактары түзөт.

Изилдөөнүн максаты: Көркөм сүрөт өнөр терминдеринин (живопись, графика, бедизчилик) кыргыз тилиндеги курамын, табиятын, калыптануу булактарын, жасалуу жолдорун, алардын лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн ыкмалары: Диссертацияны жазууда баяндоо, салыштыруу, дефинициялык талдоо, статистикалык анализ сыяктуу методдор колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы: Кыргыз тилиндеги көркөм сүрөт өнөр тармагына тиешелүү терминдер алгачкы жолу лингвистикалык иликтөөгө алынып, алардын жасалуу жолдору, булактары аныкталды. Ошону менен бирге: 1) Кыргыз элинин көркөм сүрөт өнөрү-республикадагы көркөм маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү жана ал буга чейинки мурастардын логикалык уландысы, 2) Анын басымдуу бөлүгүн фонетика-морфологиялык жактан өзгөрүүгө учурабай, ортомчу орус тили аркылуу жана түз кабыл алынган эл аралык сөздөр менен эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде жасалган терминдер түзөт, 3) Терминдер сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен уюшулат деген тыянак чыгарылды.

Колдонуу чөйрөсү: Кыргыз тилине чет тилдерден кабыл алынган эл аралык терминдердин маанисин аныктоодо, көркөм сүрөт өнөрү боюнча түшүндүрмө, котормо жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө, ушул тармак боюнча илимий иштерди жазууда, маалымдамаларды иштеп чыгууда, ошондой эле лексикология, сөз жасоо, котормо сабактарында жана сүрөт сабактары боюнча окуу программаларын, окуу куралдарын түзүүдө колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования **Карыбековой Майрамкул** на тему: **«Лексико-грамматические особенности терминов изобразительного искусства (живопись, графика, скульптура) в кыргызском языке»**, на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - кыргызский язык

Ключевые слова: термин, изобразительное искусство, интернациональная лексика, калька, морфологический, лексико-семантический, синтаксический способы образования терминов ИЗО, лексико-семантические группы.

Объект исследования: Объектом исследования являются термины изобразительного искусства в кыргызском языке. Предмет исследования: Происхождение, состав, лексико-семантические особенности, источники и пути образования терминов изобразительного искусства.

Цель исследования: Определить природу, состав, источники формирования, пути образования и лексико-семантическую, морфологическую и синтаксическую особенности терминов (живопись, графика, скульптура) изобразительного искусства.

Методы исследования: Повествование, сравнение, дефинитивный и статистический анализ.

Полученные результаты исследования и их научная новизна: Впервые в кыргызском языке проведено лингвистическое исследование терминов ИЗО, определены их способы образования и источники обогащения. Вместе с тем выявлено следующее: 1) Изобразительное искусство кыргызского народа- это неотделимая часть художественной культуры нашей республики и логическое продолжение многовекового культурного наследия нашего народа; 2) Большую часть терминов ИЗО в кыргызском языке составляют интернациональная лексика, а также термины, вошедшие в кыргызский язык посредством русского языка и внутренних ресурсов родного; 3) Термины образованы лексико-семантическим, морфологическим и синтаксическим способами образования.

Область применения: Результаты исследования можно использовать при определении семантики интернациональной лексики, заимствованной кыргызским языком из других языков; в создании толковых, переводческих и терминологических словарей по ИЗО; в написании научных работ, справочных изданий; в лексикологии и словообразовании, а также в составлении учебных планов и пособий на уроках рисования.

THE RESUME

Karybekova Mayramkul Lexico-grammatical particularities of the terms of Fine arts (painting, graphic, sculpture) in Kyrgyz language.

The dissertation on competing of a Scientific degree of a candidate of science in philology on Speciality 10.02.01- Kyrgyz language

Key words: The terms of Fine arts, international words, tracing, morphological, lexico-grammatical and syntactic methods of forming the terms of Fine arts and their lexico-semantic groups.

The object of research: The terms of Fine arts in the Kyrgyz language.

The aim of research: The origin, lexico-semantic particularities, sources and ways of forming of the terms of Fine arts (painting, graphic, sculpture). The main object of research is to determine the origin, structure, sources and the ways of their forming, lexico-semantic, morphological, syntactic particularities (painting, graphic and sculpture)

The methods of research: For achieving of this purpose researcher of this thesis has used narrative, comparasion, definitive methods and static analysis.

The results of research and scientific novelty: Research newness is contained in that the terms of Fine arts became the object of scientific consideration in the Kyrgyz language for the first time. In this dissertation work is given ways of forming and sources of enriching of the terms of Fine arts.

They are following; 1) The Fine arts of Kyrgyz people are a vital part of the artistic culture of our republic and logical continuation the cultural herifage of our people for many centuries.

2) The large part of the terms of Fine arts in Kyrgyz language are compiled by international words, some of them enter from Russian language and some of them from the internal native resources. 3) The Terms of Fine arts were formed by the ways of lexico-semantic, morphological and syntactic methods of forming.

The field of usage: This work can be used in determing of semantic, lexicology, word formation of international words which borrowed from the other languages, in compiling explanatory, translation, terminological dictionaries, as well as in preparation of manuals and textbooks, curriculum development.

КАРЫБЕКОВА МАЙРАМКҮЛ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Басууга кол коюлду 17.02.15.

Форматы 60x84/16. Көлөмү 1,4 б.т.

№1 офсет кагазы. Нускасы 100. № буюртмасы